

УДК 372.48(477.87)(09)«1920/1930»:821.161.2

Надія Марфинець

**ЗМІСТ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА
У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ 20–30-Х РР.
(НА ПРИКЛАДІ ШКІЛЬНИЦТВА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ)**

На порозі ХХІ століття у постіндустріальному глобалізаційному вимірі національні освітні системи вступають у фазу неперервного реформування. Безперечно, цей процес, з одного боку, має позитивний вплив на зміст шкільної літературної освіти, з іншого, – існує небезпека втрати ціннісних морально-етичних орієнтацій, відторгнення особистості від духовних першоджерел, від своєї землі, свого коріння. З цього погляду модернізація шкільної гуманітарної системи освіти вимагає оновлення змісту у контексті особистісного розвитку на засадах літературно-краєзнавчого підходу. Для збереження духовності, відновлення історичної пам'яті, виховання любові до отчої землі цінним є досвід вивчення літератури рідного краю у шкільництві Підкарпатської Русі 20–30-х рр. ХХ століття. Саме в цей період спостерігається активне введення елементів літературного краєзнавства у навчальні програми для всіх типів шкіл на Підкарпатській Русі.

Цілісну картину розвитку шкільного краєзнавства у 20–30-х роках ХХ століття в Україні крізь призму ідеї української ментальності подано у колективному збірнику за науковою редакцією О. Сухомлинської [8]. Зміст шкільного краєзнавства в програмах української школи 1920–1930-х рр. ґрунтовно розглядається у наукових дослідженнях В. Бугрія, Л. Войтової, Н. Рудницької.

Загальні тенденції розвитку освіти на Закарпатті висвітлено в працях А. Волошина, В. Гомонная, А. Ігната, В. Сагарди, М. Талапканича. Окремі аспекти генези літературного краєзнавства через призму історичного розвитку простежуємо у працях Д. Данилюка, І. Гранчака, П. Р. Магочія.

Вивченню певних аспектів окресленої проблеми присвячені дисертаційні дослідження М. Кляп, Л. Маляр, Г. Розлуцької, П. Ходанича. Проте зміст літературного краєзнавства в програмах для шкіл Підкарпатської Русі дослідниками не вивчався.

Отже, метою пропонованої статті є аналіз змісту літературного краєзнавства у навчальних програмах для народних, горожанських і середніх шкіл Підкарпатської Русі. Мета передбачала розв'язання завдань: 1) з'ясувати загальні тенденції розвитку змісту літературного краєзнавства у шкільництві Підкарпатської Русі; 2) дослідити, через зміст яких навчальних предметів здійснювалось вивчення літератури рідного краю; 3) виокремити дидактичні компоненти змісту літературно-краєзнавчого матеріалу.

20–30-ті рр. ХХ століття у шкільництві Підкарпатської Русі – це період, коли відбувалося докорінне реформування системи освіти, переорієнтація її на європейську модель, в якій пріоритетним принципом всієї шкільної роботи було краєзнавство. Чехословацький уряд впроваджував модерні концепції побудови шкільництва, якісно нові навчальні плани і програми, які педагоги краю мали пристосувати до місцевих умов.

На першому учительському конгресі вчителів в Ужгороді 16 квітня 1920 р. була чітко визначена концепція змісту освіти в усіх типах шкіл Підкарпатської Русі. Зокрема, директор Берегівської гімназії А. Аліськевич підкреслював, що школа на Підкарпатській Русі «мусить бути збудована на демократичних принципах, а зміст шкільної освіти має бути підпорядкований національно-державному вихованню в такій мірі, щоб виховати добрих, чесних горожан-патріотів, які будуть всім серцем любити свій рідний народ і свою землю» [2, с. 5]. Гасло нової школи було виголошено на II загальному з'їзді Учительського Товариства: «Для життя учити життям» [27, с. 133].

Уже в 1921 році (26 серпня, ч. 12478) було прийнято розпорядження «О собираню народного матеріала для потреб навчання», щоб легше можна було вести навчання в народних школах «на народних основах і в народному дусі», особливо «в початкових відомостях (бесіди) і в науці про рідний край» [16, с. 22].

Педагоги краю активно приступили до збору місцевих матеріалів. На сторінках педагогічних часописів «Учитель», «Підкарпатська Русь» Ф. Агій, А. Аліськевич, Миколая Божук, Юлій Боршош, І. Крайник, О. Маркуш, В. Машкаринець, І. Панькевич, П. Яцко та ін. ділилися досвідом з питань вивчення та дослідження рідного краю, використання місцевих матеріалів при викладанні шкільних предметів; обговорювали деякі теоретичні підходи щодо вивчення краєзнавства у школах Підкарпатської Русі. І. Панькевич, посилаючись на праці відомих німецьких педагогів того часу (Ludvig Battista, *Der Unterricht in der Heimat – und Lebenskunde*, 1920; Viktor Fadrus, *Zur Theorie und Praxis des Lehrplanes*, 1920) виділяв у науці про рідний край моральні, релігійні, соціальні, господарські, природописні, історичні та естетичні елементи, які в сукупності (єдності) дитина мала засвоїти [10]. Педагог Ф. Агій у статті «Національне виховання» підкреслював, що перші п'ять років навчання дітей в школі «присвячуються для пізнання рідного краю і рідного народу». А такого матеріалу, як зауважував педагог, є багато: народний побут місцевості кожного села має «много таких речей, які суть загальні для цілого народу» [1, с. 118–119]. В народній школі, як наголошував І. Крайник, вся наука, всі предмети мають бути «наукою о родном краю». Рідний край має бути книгою, із якої бере дитина матеріал до науки. Бесіда, приклади до числення, всі реалії (точні науки), пісні до співу, ігри

до гімнастики треба брати із життя даної місцевості [6, с. 65].

При розробці змісту навчальних планів і програм для народних, горожанських шкіл та гімназій педагоги краю керувалися наступними положеннями: зміст навчального матеріалу повинен забезпечувати нерозривний зв'язок навчання із практичними потребами життя, із оточуючим середовищем, ґрунтуватися на національно-етнічній основі, відображати специфіку й особливості історичних, соціально-політичних, природно-географічних, господарсько-побутових, культурних, релігійних факторів життя народу Підкарпатської Русі.

У 20–30-ті рр. навчальні програми у шкільництві краю уклалися спеціально обраною комісією і затверджувалися на учительських конференціях. Кожен округ мав свій навчальний план. Слід зазначити, що часто при складанні планів педагоги краю, як засвідчують архівні джерела, користувалися чеськими навчальними планами [11; 12]. Так, у «Подробному плані учебного матеріала для нар. школь окр. Мукачевского» вказувалося, що «комісія при составлені плана пользовалась чешским планом Крибела» [11, с. 76]. Критичні оцінки, пов'язані із копіюванням навчального матеріалу із планів «мещанских школ» Чехословацької республіки містяться у «Заувагах до плану», виданого Учительським товариством горожанських шкіл в Ужгороді [12, с. 1].

У 30-х рр. міністерством культа і народного просвещенія (№ 2.495/1932) був розроблений Нормальний учебний план (розклад учебного матеріалу), зразковий для всіх категорій і типів народних шкіл на Підкарпатській Русі, виданий шкільним рефератом і розісланий всім народним школам відповідно прийнятого розпорядження [17]. Учителі народних шкіл Нормальний учебний план зобов'язані були пристосувати до місцевих обставин і виробити на його основі «місцевий подробний учебний план». Цей документ обговорювався на місцевих конференціях учительських корпорацій і затверджувався шкільним інспектором.

«Подробні учебні плани» мали спрощену структуру: пояснювальна записка та основна частина. Пояснювальна записка розкривала мету та структуру викладання предмету, а основна частина пропонувала навчальний матеріал, розподілений за класами. Теми навчального матеріалу із кожного предмету викладалися у вигляді простих називних речень за місяцями року – вересень-травень.

Краєзнавчий матеріал у навчальних планах для народних шкіл розподілявся за концентричною схемою: 1 шк. р. – село (місто); 2 шк. р. – околиця (район); 3 шк. р. – округ; 4 шк. р. – отчина («в границях рідного краю і Чехословацької республіки»); 5–6 шк. р. – елементи виробничо-економічних, правознавчих, історико-культурних відомостей із життя рідного краю і Чехословацької республіки [2].

Навчальними планами для народних шкіл [9; 11; 14; 15; 25] передбачалося вивчення літератури рідного краю у курсі таких предметів,

---

як «викладовий язык» (рідна мова), «наука о родном краю», «історія», «співи».

Зауважмо, у 1923 р. у зв'язку з прийняттям «Учебних основ для руських народних шкіл Подкарпатської Русі» (Розпорядження з дня 22 жовтня 1923, ч. 25.846) мова викладання в народній школі була поділена на окремі предмети: а) «рѣчеве научане (бесіда)»; «читане»; в) «граматика и правопис»; «стиль» [23, с. 199].

Програма для уроків рідної мови для народних шкіл була складена так, що протягом перших двох років навчання діти мали засвоїти найважливіші відомості з життя навколишнього оточення. Це був інтегративний усний пропедевтичний курс – «Упражненіє ума і речі», який охоплював інформацію з усіх сторін життя у рідній місцевості: сім'я – рідна хата – родина – рід – заняття людей – школа – церква – давні традиції у сім'ї та родині – охорона життя і здоров'я – моральне виховання. Для учнів 1 шк. року програмою передбачалися бесіди про родинне життя, для 2 шк. року бесіди охоплювали шкільне і сільське життя, а також пропонувалося вивчення приповідок, прислів'їв, загадок, пісень, казок свого села [11; 15], розповідей та переказів бабусі, матері [9]. Як бачимо, засвоєння правильних граматичних форм відбувалося насамперед через переповідання народних поетичних та літературних творів, які учні і вчителі черпали із сільської місцевості, з уст народних. Окрім того, на уроках письма, як показує аналіз архівних джерел, усталеними виразами у народних школах були наступні: «Наша Родина», «Наш родной край», «Люби свой край», «Люби свой народ» [14, с. 5].

Широкі можливості для вивчення письменства рідного краю давали уроки читання. Саме на цих уроках, як свідчить аналіз детальних планів, знайомилися школярі із поетичними та прозовими творами відомих діячів краю – О. Духновича, О. Павловича, Марійки Підгірянки, В. Гренджі-Донського, Ю. Боршоша-Кум'ятського.

Певні критерії до підбору літератури для читання в народних школах містили «Учебні основи для руських народних шкіл Підкарпатської Русі». В цьому документі відзначалося, що статті треба брати з дійсного життя, «в низших класах треба брати просту дитячу і народну поезію, а на визшом мають школярі познати красу поезії и родної літератури» [23, с. 199].

Так, наприклад, згідно «Нормального учебного плану для народных школ Раховского округа», затвердженого на учительській конференції 13 листопада 1924 р. (Хуст, 1925) [9] на уроках читання для учнів 2–3 шк. років передбачалося опрацювання літературно-краєзнавчих творів, які були максимально наближені до життя і оточення дитини: 1) змальовували природу рідного краю; 2) подавали зразки патріотичної поезії і прози; 3) містили розповіді про історичне минуле; 4) поетичні твори про релігійні свята і традиції на Підкарпатській Русі; 5) розповіді про життя і господарювання у рідному краї; 6) відомості про головні міста краю

[9, с. 2–19].

Для учнів 4, 5 і 6 шк. року у зв'язку із відсутністю підручників, як значилося у плані, укладачі навчального документа пропонували використовувати повторно на уроках читання «Зорю», доповнюючи її статтями із місцевих дитячих часописів «Наш рідний край» та «Віночка» [9, с. 19].

Уроки читання згідно «Розкладу учебного матеріяла для одно-дво и трикласової школы Великоберезнянського округу» [15] проводили також за підручником Е. Фотула, Б. Заклинського «Зоря». Для учнів 4, 5, 6 шк. року відповідно аналізованого плану читання передбачалося проводити за підручником В. Бірчака «Читанка для I класу гімназійних і горожанських шкіл». Це, зокрема, тексти: 1) патріотичного змісту; 2) природничо-господарського спрямування; 3) фольклорно-народознавчого характеру [15].

Слід зауважити, що особливе місце у навчальних планах народних шкіл відводилося текстам народознавчої тематики. Вони відповідно до пір року входили до розділів тем предметів «викладовий язик», «рисування», «п'їніє» народних шкіл. Так, наприклад, на уроках «Упражненіє ума и речи» учням першого і другого класу пропонувалися такі теми: «Святий Миколай», «Святий вечір», «Різдво», «Коляди», «Писанки», «Великдень. Пасх. обичаї» [14], «Розмова про Різдво», «Коляди і народні звичаї під час різдвяних свят», «Вифлеємські забави», «Приготування до великодніх свят», «Великодні звичаї» [14], «Святий вечір у багатих і бідних», «Ялинка. Коляди» [25]. У третьому і четвертому класах матеріали народознавчого характеру складали теми із першого і другого класу, тільки в більш ширшому викладі [14]. Окрім того, теми «Святий отець Миколай», «У нас на св. Миколая», «Різдво у нас», «На Великдень», «На Великдень у нас» були обов'язковими роботами на уроках «Стилю» для учнів 3–5 шк. року [9].

На уроках стилізації (III–VII кл. народних шкіл) учні створювали власні висловлювання (усні та письмові) на матеріалі із близького оточення. Ціла низка педагогів звертали увагу на зв'язок стилістичних завдань із практичними потребами життя у рідній місцевості. Серед яких – А. Волошин, А. Домбровський, П. Світлик, І. Тромбола, Ф. Ульванський, С. Чегиль. А. Волошин підкреслював, що задачі для стилізації кожний учитель мав вибирати із життя своєї школи, свого села, своєї околиці, щоб вони були дійсно пов'язані з «кругом познань дитини» [4, с. 3]. Матеріал для підготовки стильових завдань для нижчих класів (репродуктивний рівень) педагоги краю брали із читанок, поезій, казок, оповідань, повір'їв із своєї місцевості, у вищих класах народних шкіл джерельним матеріалом при опануванні вільного стилю виступала оточуюча природа (рослини, дерева, квіти, птахи, звірята, комахи, риби тощо) і художня словесна творчість народу Підкарпатської Русі [5].

Аналіз навчальних планів для народних шкіл дозволяє констатувати,

---

що тематика стилізаційних завдань передбачала підготовку текстів-розповідей про школу, сім'ю, своє село (місто), екскурсію до лісу, до замку, про звичаї, традиції під час різдвяних та великодніх свят, описів природи у різні пори року, описів сільськогосподарських весняно-осінніх робіт на полі, в саду.

Для учнів 3–4 шк. року навчальними планами для народних шкіл передбачалося вивчення окремого предмета «Наука о родном краю», в якому були сконцентровані відомості із різних предметів: географії, історії, фізики, суспільного життя, конституції, у тому числі і з рідної літератури. Навчальний матеріал був розподілений наступним чином: 3 шк. рік – школа, рідне село округ, 4 шк. рік – рідний край, громадянське життя, охорона здоров'я, народні казки, звичаї [3, с. 22].

Так, відповідно «Распреділеніе учебного матеріала в народних школах» [14] для учнів 3 шк. року із предмета «Наука о родном краю» програмою пропонувалося вивчення тем: 1) історико-культурного змісту; 2) народознавчого; 3) природничо-господарського. Для учнів 4 шк. року програмою із предмета «Науки о родном краю» рекомендувалося збирати старі казки народні [9; 14] та матеріали про звичаї в рідному краї (хрестини, весілля, забави, казки, приповідки) [15].

Певна увага була приділена літературно-краєзнавчому матеріалу при засвоєнні історико-культурних відомостей з минулого Підкарпатської Русі. Для учнів 2–4 шк. року програми для народних шкіл передбачали вивчення основних відомостей з історії рідного краю на уроках «Викладовий язик» («Упражненіе ума и речи», «Читання»), «Наука о родном краю». На уроках читання учні опрацьовували тексти «Князь Лаборець» [9; 14], «Татари» [9], «Прихід мадярів» [14], «Напад татаров» [9], «Князь Корятович» [9; 15], «Воєвода Петро Петрович» [9], «Дві дороги президента Масарика» [15]. Із 5 шкільного року в народних школах вводився предмет «Історія», який включав питання літературно-краєзнавчого змісту: «Князь Федір Корятович» [14], «Духнович як будитель русинів» [9], «Корятович і заснування монастиря в Мукачеві», «Історія замку Ужгородського», «Грушевський монастир», «Заснування Мукачівського замку» [14].

Предмет «Співи» передбачав обов'язкове вивчення у народних школах пісень патріотичного змісту – «Гімн підкарпатських русинів», «Я Русин був», «Родное слово». Особливе місце займали в навчальних планах народні пісні та коломийки: «Ой на горі дубина», «Коломийка», «На високій полонині», «Любив би орати», «Верховино, світку ти мій» [15], «Коляди», «Коломийки», «Колись Русин под Бескидом» [15]. Окрім патріотичних та народних, на уроках співів вивчали церковні пісні та молитви: «Радость нам ся являє», «Вселення веселися», «Небо і земля», «Божий син десь» [15], «Піснь св. Миколая», «Ангелику, милий мій» [9].

Таким чином, літературне краєзнавство, яке здійснювалося вчителями народних шкіл через предмети – рідна мова (упражненіе ума і

речи, граматики, читання, стиль), наука про рідний край, історія, співи, мало чітку педагогічну ідею: виховання національно-етнічних почуттів, християнських чеснот, плекання любові до отчого краю, ознайомлення з історією Підкарпатської Русі, засвоєння звичаїв, традицій рідного народу.

Аналіз джерельної бази став підставою для виокремлення у змісті літературного краєзнавства компонентів: патріотичного, історико-культурного, природничо-господарського, фольклорно-народознавчого. Кожен із компонентів наповнювався відомостями про конкретні явища, події, факти з навколишнього життя. Причому у програмах для народних шкіл спостерігаємо наступну тенденцію: домінування 2-х основних напрямів – громадянсько-патріотичного і фольклорно-народознавчого у змісті літературного краєзнавства.

Аналіз початкових планів для горожанських шкіл [12; 26], показує, що вони мали багато спільних рис із програмами для народних шкіл. По-перше, навчальні документи кожна горожанська школа мала також «приспособити до місцевих обставин» [7, с. 6], по-друге, елементи літературного краєзнавства реалізувалися через зміст предметів «Рідна мова» (читання, стиль) та частково через предмет «Історія».

Так, згідно з навчального документа «Учебные планы школ» (1933) [26] учні всіх класів неуніфікованої горожанської школи вивчали поетичні твори, популярні літературно-краєзнавчі тексти. На уроках стилю у горожанських школах, як і в народних школах Підкарпатської Русі, у завданнях особлива увага приділялася тематиці краєзнавчого спрямування. Це здебільшого описи природи рідної місцевості – «Село восени», «Ліс восени», «Опис осені», «Ліс і поле весною», «Опис весни», «Наша загорода», «Природна краса наших гір» та письмові розповіді на основі особистих спостережень, почутого та прочитаного матеріалу – «Мій рідний край», «Моя загорода», «Моя праця в загороді», «Опис «Розмова про ліс, країну», «Звичаї у нас на св. Вечір», «Звичаї у нас на Різдво», «Значення наших рік», «Багатство наших гір» [12; 26]. Разом з тим, були завдання, як-от: «Русини в світовій війні», «Як виникли казки, прислів'я» [12], для написання яких потребувався збір інформації з різних ділянок краєзнавчих знань. Це мало важливе освітнє і виховне значення, тому що давало можливість учням розширити використання літературно-краєзнавчих матеріалів.

Програми для горожанських шкіл на уроках історії передбачали опрацювання літературно-краєзнавчих тем у 1 класі – «Переказ про заснування нашого міста», у 2 класі – «Федір Корятович», у 3 класі – «Добрянський. Духнович. Павлович» [12].

У середніх школах Підкарпатської Русі цього періоду – гімназіях – Ужгородській, Мукачівській, Берегівській, Хустській – навчально-виховний процес також будувався на пізнанні власного народу. Літературу рідного краю у нижчих та вищих гімназійних класах вивчали на уроках

руської мови поряд із класиками української, російської та світової літератури.

Згідно «Учебных планов Мукачевской государственной гимназии на 1920–21 уч.год» [24] учні 7–8 кл. вивчали предмет руський язик за хрестоматією Є. Сабова. Тож обов'язковими для вивчення у навчальних планах значилися твори «угрорусских писателей» [24, с. 15].

«Рочні справоздання державної реальної гімназії в Ужгороді за шкільні роки 1929/30, 1930/31, 1932/33» містять інформацію про те, що в курсі домашньої лектури у 3 класі учні вивчали історичну повість А. Кралицького «Князь Лаборець», у 7 класі (курс шкільної лектури) – всі твори О. Духновича [20; 21; 22].

«Рочні справоздання державної реальної гімназії в Берегові за шкільні роки 1930/31, 33/34» також містять рекомендації до вивчення літератури рідного краю [18; 19].

Курс «Язык викладовий» для учительських семінарій Ужгорода, Мукачева, Хуста також передбачав засвоєння учнями систематичних знань з літератури Підкарпатської Русі. Із «Програми для I–IV курсів Ужгородської учительської семінарії на 1925–26 н.р.» [13] дізнаємося, що семінаристи вивчали художні твори регіонального письменства авторів: О. Духновича, О. Павловича, В. Гренджі-Донського, В. Пачовського, М. Лучкая; риторична і дидактична проза Т. Масарика; науково-популярні і літературознавчі статті Ю. Жатковича, І. Базилевича» [13, с. 2–5].

Заслуговує на увагу використання літературно-краєзнавчої тематики на уроках стилю у гімназійних класах. Так, згідно аналізованої програми семінаристи отримували завдання розкрити теми: «Життя славної особи», «Світова війна», «Народна освіта (бібліотеки, театри, музеї, виставки)», «Різдвяні свята», «Уживання приповідок», «Весна в природі», «Народне мистецтво (пісні, приповідки, музика, малювання, вишивка на Підкарпатській Русі)», «Недільний день в родині» [13, с. 4]. Як бачимо, для виконання стилізаційних завдань, учням необхідно було збирати матеріал з історії, літератури, освіти, культури Підкарпатської Русі.

Навчання співів відповідно аналізованої програми передбачало вивчення відомих у краї пісень [13, с. 42].

Як висновок, слід відзначити, що у педагогічній думці Підкарпатської Русі того часу сформувався чітке поняття про важливість літературно-краєзнавчої роботи для усвідомлення дітьми етнічно-національної приналежності та зв'язку із навколишнім оточенням.

Навчальні документи у шкільництві Підкарпатської Русі у 20–30-х рр. ХХ століття були зорієнтовані на місцеві матеріали, літературно-краєзнавчий матеріал формувався на основі концентричності (поширення і поглиблення знань з кожним роком), сезонності (врахування пір року), локальності.

Літературне краєзнавство займало провідну роль у навчальних

планах і програмах. У досліджуваній період величезний потенціал для засвоєння літератури рідного краю, як ми показали вище, мали дисципліни гуманітарно-естетичного спрямування. Контекстний аналіз програм та навчальних планів дозволив виокремити у змісті літературного краєзнавства компоненти: громадянсько-патріотичний, історико-культурний, природничо-господарський, фольклорно-народознавчий. У молодших класах народних шкіл у змісті літературного краєзнавства домінували громадянсько-патріотичний і фольклорно-народознавчий, у вищих класах народних шкіл і горожанських спостерігається рівномірний розподіл текстового матеріалу стосовно виділених компонентів.

У цілому літературно-краєзнавча робота мала системний характер і була спрямована на формування національної самосвідомості, національно-патріотичне виховання, поваги до історико-культурних надбань рідного краю.

Перспективи подальших досліджень пов'язані із обґрунтуванням дидактичних засад розробки змісту сучасного підручника з літературного краєзнавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агій Ф. Національне виховання / Франц Агій // Учитель. – 1930. – Рочник XI–XII. – Число 7–10. – С. 118–119.
  2. Алиськевич А. Типи шкіл. Якої школи нам треба // Учитель. – 1920.
  3. Волошин А. Вступ до організації народного школярства в республіці Чехословацкій / Августин Волошин. – Ужгород : Школярна поміць, 1932. – 23 с.
  4. Волошин А. Наука стилізації для IV, V, VI клас народних шкіл / Августин Волошин. – Ужгород : Вікторія, 1923. – 47 с.
  5. Домбровський А. Стиль в народній школі / Августин Домбровський // Учитель. – 1924. – Рочник V. – Число 9–10. – С. 150–157.
  6. Крайник І. Нові напрями / Іван Крайник // Учитель. – 1925. – Рочник VI. – Число 3–4. – С. 61–69.
  7. Листування з горожанськими школами про затвердження учбових планів, звільнення учнів від навч. окремих предметів // ДАЗО, ф. 28, оп. 9, спр. 548. арк. 6.
  8. Нариси з історії українського шкільництва (1905–1933) : навчальний посібник / О. В. Сухомлинська, Т. О. Самоплавська та інші / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
  9. Нормальний учбовий план для народних шкіл Раховського округу. Хуст, 1925. Печатано в друкарні Авслендера Ігнаца. – 66 с.
  10. Данькевич І. Деякі уваги и предложенія до науки о родном краю / Іван Панькевич // Підкарпатська Русь. – 1926. – Рочник III. – Число 1. – С. 31–35.
  11. Подробний план учбового матеріала для народних шкіл округу
-

- Мукачевського // ДАЗО, ф. 28, оп. 7, спр. 96, арк. 1–63.
12. Програма для горожанських шкіл на 1935–36 учбовий рік // ДАЗО, ф. 28, оп. 9, спр. 549, арк. 1–63.
  13. Програми для I–IV курсів Ужгородської учительської семінарії на 1925–26 н. р. // ДАЗО, ф. 28, оп. 5, спр. 399, арк. 1–58.
  14. Распредѣленіе учебногo матеріала в народних школах. Разроботано на основанні «Tanterves utasitasok», изданного министерством культа и народногo просвѣщенія за № 2.495/1932. – 60 с.
  15. Розклад учебногo матеріала для одно-дво и трикласової школи. Составили учителї Великоберезнянскогo округа под проводом шк.. інспектора Андрея Владимира. – Ужгород : книгопечатня Юлія Фелдешія, 1925. – 98 с.
  16. Розпорядження з дня 26 серпня 1921 р. (ч. 12478) «О собиранню народногo матеріала для потреб научованя» // Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 28, оп. 7, спр. 19, арк. 22.
  17. Розпорядження з дня 2. октобра 1930, чис. 117.980/III–1930 // Урядовий вісник. – 1930. – Рочник X. – Число 7. – С. 200.
  18. Рочне справозданя державної реальної гімназії в Берегові за шк. рік 1930/31. – 92 с.
  19. Рочне справозданя державної реальної гімназії в Берегові за шк. рік 1933/34. – 72 с.
  20. Рочне справозданя державної реальної гімназії в Ужгороді за уч. рік 1929/30. – 119 с.
  21. Рочне справозданя державної реальної гімназії в Ужгородві за шк. рік 1930/31. – 130 с.
  22. Рочне справозданя державної реальної гімназії в Ужгороді за шк. рік 1932/33. – 91 с.
  23. Учебнї основы для руських народных школ Подк. Руси //Урядовий вісник. – 1923. – Число 9–10. – С. 196–247.
  24. Учебные планы Мукачевской государственной гимназии на 1920/21 уч.год // ДАЗО, ф. 28, оп. 7, спр. 7, арк. 1–22.
  25. Учебный план Свалявскогo округа для 1–8 поступногo рочника от учебногo года 1934–35 // ДАЗО, ф. 618, оп. 3, спр. 3, арк. 1–23.
  26. Учебные планы школ // ДАЗО, ф. 28, оп. 9, спр. 286, арк. 1–91.
  27. Ясько П. Научованя краєзнавства в народній школі / Павло Яцко // Підкарпатська Русь. – Рочник III. – Число 6. – С. 132–137.
-